MONUMENTEN IN GORINCHEM

samengesteld door

A.J. BUSCH

MONUMENTEN IN GORINCHEM

GO I CHEM

MONUMENTEN IN GORINCHEM

samengesteld door

A.J. BUSCH

GORINCHEM
1975

WOORD VOORAF

Iemand met oog voor "historische" panden vindt in Gorinchem nog wel iets van zijn gading. Zeker, er is veel op bouwkundig gebied uit vervlogen tijden verloren gegaan, wat ook geen wonder is in een vestingstadje waar wat oud, vervallen en onbewoonbaar was plaats moest maken voor nieuw, omdat het grondgebied binnen de beschermende omwalling beperkt was. Bovendien liepen veel gebouwen onherstelbare schade op door de beschietingen tijdens de belegering van Gorinchem in 1813/14, toen de Franse bezetting drie maanden stand hield.

Ruim 60 jaar geleden schreef H.A. van Goch o.m. de volgende woorden in de inleiding van Emcks "Oude namen van huizen en straten in Gorinchem": "'t Heeft wel nooit een deftig cachet bezeten zooals b.v. Hoorn, Dordt en Middelburg nog hebben, doordat groote en deftige huizen in Gorkum schaarsch waren, maar men vond er toch, behalve een mooie, groote kerk met toren (welke toren gelukkig gespaard gebleven is) een schilderachtig stadhuis en interessante stadspoorten, tal van fraaie, smaakvolle huisgeveltjes met de daarbij behoorende oude stoepen, hekken, klapbanken, luifels, uithangborden, pothuizen en kelderingangen, welke de eentonigheid der huizenrijen zoo aardig breken en lijn en karakter geven aan een straat. Doch het vandalisme der vorige eeuw, dat perk noch paal kende, heeft Gorkum natuurlijk ook niet gespaard en 't bombardement van den winter 1813/14 heeft bovendien 't zijne gedaan om veel van Gorkum's stedemooi voor goed op te ruimen, waarvoor het huidige banale stadsbeeld in de plaats gekomen is."

Toen - juli 1914 - was reeds veel verdwenen en daarbij bleef het niet, want sedertdien viel nog veel ten offer aan de drang tot vernieuwing en niet te vergeten aan het verkeer. Reeds twee jaar later sneuvelde de zo schilderachtig gelegen oliemolen "de Eendracht" aan de Altenawal. In recentere tijden volgde de afbraak van de Willemskazerne (1826) en de Citadelkazerne (1900). En wat te denken van de monumentale pomp, die in 1864 bij de 50-jarige herdenking van de bevrijding van de Franse overheersing op de Groenmarkt werd geplaatst, welke ruim 25 jaar geleden geruisloos uit het stadsbeeld verdween ?

Plaatsing van een pand op de Lijst van Beschermde Monumenten - de zgn. Monumentenlijst - is nog geen waarborg voor zijn behoud. De onderstaande huizen prijkten op de in 1966 vastgestelde Monumentenlijst, maar nu - nog geen 10 jaar later - zijn ze gesloopt of in rook opgegaan.

Arkelstraat 56; 18de eeuw; (huis van notaris A.M. Brouwer).
Patriciërshuis onder schilddak met hoekschoorstenen. Gevel ter breedte van vijf vensterassen met stucdecoraties, tussen 1850 en 1875 gemoderniseerd. Stoephek met palen.

Haarstraat 10, 12; c. 1800.
Huis onder zadeldak met gepleisterde lijstgevel.

Kalkhaven 50; 17de eeuw.
Hoekhuis Blauwehaansteeg met gepleisterde, ingezwenkte lijstgevel met muurankers en in de 18de eeuw gewijzigde pui.

Kriekenmarkt 11; begin 19de eeuw.
Huis met lijstgevel.

Kruisstraat 17; 18de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel en gewijzigde pui.

Langendijk 71; c. 1500.
Pand onder hoog schilddak met eenvoudige gepleisterde lijstgevel, waarin deuromlijsting met verdiepte pilasters. (afgebrand in 1970).

Molenstraat 52; c. 1800.
Hoekpand Krabsteeg met gepleisterde lijstgevel.

Westwagenstraat 69; 17de eeuw.
Huis met geverfde puntgevel met muurankers.

Westwagenstraat 71; 18de eeuw.
Huis met gepleister lijstgevel.

Deze panden zijn dus van de Monumentenlijst afgevoerd. Daarentegen kregen andere een schoonheidsbehandeling in de vorm van een restauratie, waardoor ze voor de komende generaties behouden blijven. Nog heel wat huizen en gebouwen zijn een vakkundig uitgevoerde restauratie ten volle waard.

De navolgende lijst bevat een opgave van de monumenten in Gorinchem, een inventarisatie van wat op dit moment op bouwkundig gebied uit het verleden nog aanwezig is. De bedoeling hiervan is die gebouwen meer onder de aandacht te brengen, hoewel ze niet alle even spectaculair zijn. Bij de samenstelling is dankbaar gebruik gemaakt van de zgn. Monumentenlijst, waarop uitsluitend huizen, gebouwen e.d. daterende van vóór 1850 staan vermeld. Sedert december 1974 vallen ook de oude verdedigingswerken rond de binnenstad onder de beschermde monumenten. Daarom zijn de wallen ook in deze brochure opgenomen.

Enige panden die niet op de Monumentenlijst voorkomen, maar waarvan opneming toch wenselijk leek, zijn aangeduid met een streepje in de marge. Voor de beschrijvingen, die bewust beknopt zijn gehouden, is grotendeels de Monumentenlijst gevolgd; de "telegramstijl" was niet te vermijden. Daardoor lijken de beschrijvingen wellicht moeilijk, maar het doel was een handzame inventarisatie van de plaatselijke "monumenten" onder ieders bereik te brengen. Niet iedereen heeft immers de beschikking over de Monumentenlijst.

De panden zijn straatsgewijs in alfabetische volgorde gerangschikt: eerst de oneven, vervolgens de even huisnummers, tenzij de panden rondgaand zijn genummerd. De datering, die niet altijd even gemakkelijk was vast te stellen, heeft soms slechts betrekking op een enkel onderdeel van het onderhavige pand. Tot slot is een verklarende woordenlijst voor de gebruikte technische termen opgenomen.

Deze lijst, die verschijnt onder auspiciën van de sectie Historie van de Culturele Raad van Gorinchem, maakt geen aanspraak op volledigheid. Zij is zeker voor uitbreiding vatbaar, terwijl gehoopt wordt dat schrapping van panden wegens afbraak, bouwvalligheid of anderszins niet zal plaatsvinden.

Moge deze brochure, welke niet toevallig in het Monumentenjaar 1975 verschijnt, ertoe bijdragen, dat de inwoners van Gorinchem meer oog en eerbied krijgen voor de gebouwen en huizen die vroegere generaties hebben gebouwd. De eenvoudige onbekend gebleven handwerkslieden werkten met gevoel voor schoonheid en met inachtneming van goede verhoudingen, waaruit ontegenzeggelijk de liefde tot het gebruikte materiaal blijkt. Niet alleen de speelse trapgevels en de sobere klokgevels zijn er de sprekende voorbeelden van, maar evenzeer de eenvoudige lijstgevels die soms zijn voorzien van fraaie gesneden consoles.

Tot slot een goede raad: kijk tijdens het wandelen door Gorinchem ook eens omhoog langs de gevels, dan kan er een nieuwe wereld voor u opengaan.

Gorinchem, september 1975. A.J. Busch.

LIJST VAN MONUMENTEN

Achter de Kerk tussen 3 en 4; 1525-1550; Gasthuispoortje.
Gotische doorgang van geprofileerde natuursteen, met in de geveltop steen met jaartal 1391 en ijzeren kruis. Poortje van Gasthuisgang, oorspronkelijk behorende tot het complex van het Gasthuis.

Appeldijk 3; 1725-1750.
Huis met lijstgevel ter breedte van 5 venterassen voorzien van rijke Lodewijk XIV-decoratie rond het middenvenster van de verdieping. Onder de kroonlijst Lodewijk XIV-consoles. Getoogde vensters met geprofileerde vensterdorpels.

Appeldijk 9; c. 1850.
Hoekpand Vogelensangsteeg. Lijstgevel met schuiframen.

Appeldijk 11; 1839.
Pakhuis met kroonlijst en getoogde vensters. Geschonden lettersteen W V B (Willem van Breda) en jaartalsteen 1839.

Appeldijk 13; 1841.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel ter breedte van 4 assen. Deur met pilasteromlijsting, schuiframen. Naamsteen C. van Andel Jz. en jaartalsteen 1841. Stoep met palen en hekken.

Appeldijk 21; 1750-1775.
Patriciërshuis op de hoek van de Nieuwsteeg. Lijstgevel met onder de kroonlijst rococo-consoles, hardstenen plint en geprofileerde vensterdorpels. Gesneden deur met verdiepte pilasters en bovenlicht; schuiframen uit de bouwtijd en uit het begin van de 19de eeuw. Stoep met palen en hekken.

Appeldijk 23; 1844.
Hoekpand Nieuwsteeg met lijstgevel. Deur met gesneden kalf en pilasteromlijsting. Jaartalsteen 1844 en de letters O.W. (Otto Willemstijn).

Appeldijk 25, 27; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak met dakvenster. Gepleisterde lijstgevel.

Appeldijk 31; 1611; Dit is int Kornschip.
Pakhuis met gepleisterde gevel onder rechte lijst en voorzien van getoogde vensters. Gevelsteen: "Dit is int Kornschip anno 1611".

Appeldijk 33; 1837.
Pakhuis met gevel onder rechte lijst en voorzien van getoogde vensters. Jaartalsteen 1837 en lettersteen CMVA (Cornelis Marinus van Andel).

Appeldijk 37; begin 19de eeuw.
Hoekpand Blauwe Haansteeg met gepleisterde lijstgevel, geprofileerde puibalk en schuiframen in de verdieping uit de bouwtijd.

Appeldijk 63; 1850-1875.
Huis met gepleisterde lijstgevel, hardstenen plint en stucdecoratie; onder de kroonlijst consoles.

Appeldijk 65; 1775-1800.
Huis met lijstgevel. Stoep en één overgebleven stoeppaal met ketting.

Appeldijk 67; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster, met gepleisterde lijstgevel. Stoep.

- *Arkelstraat 57; 1836; De Vos en de Craen.*
Hoekpand Varkenmarkt onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel met in de kroonlijst fries met triglieven en metopen. Deuromlijsting met pilasters en fries met rozetten en gesneden draperieën. In de verdieping schuiframen in de stijl van het begin van de 19de eeuw. Lettersteen I IHVL (Jacobus en Jan Hendrik van Linstee) en jaartalsteen 1836. De omstreeks 1950 aangebrachte gevelsteen met een voorstelling van een vos en een kraanvogel vermeldt het jaartal 1621.
Van de Monumentenlijst afgevoerd.

Arkelstraat 28; 14de eeuw (?); Kapel.
Toren en voorgevel van de in 1835 afgebroken St.-Nicolaas- of Heiligegeestkapel. Klokkenverdieping met spitsboognissen en ingesnoerde naaldspits met uitbouwtje voor luidklok. Gerestaureerd in 1912 volgens plan van de gemeentearchitect H.H. van Zeggeren. Aan de zijgevel restanten van een waterpomp.

- *Arkelstraat 36; 18de eeuw.*
Pand met eenvoudige gepleisterde halsgevel

- *Arkelstraat 42; 18de eeuw.*
Huis met eenvoudige halsgevel, voorzien van hardstenen hoekvoluten en dekplaat.

Bagijnenwal 38; 1772; Nooit Volmaakt.
Ronde stenen stellingmolen met op de baard de naam "Nooit Volmaakt". Korenmolen. Gerestaureerd in 1942 en 1965.

Blauwe Torenstraat 3; 1603; Lingewacht.
Gebouw onder hoog,afgewolfd schilddak met in de gevel twee getoogde poortjes, vensters met middenstijlen en een hijsluik. Aan de linkerzijde is een gedeelte afgebroken. Oude vorm van het dak hersteld in 1974. Tot 1704 gebruikt als magazijn van het hoogheemraadschap Arkel beneden de Zouwe, waarna het een militaire bestemming kreeg.

Boerenstraat 3; begin 19de eeuw.
Huis bestaande uit parterre onder zadeldak, waarin 3 dakvensters met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel met hardstenen plint en links van de deur schuiframen. Boven de deur en de vensters gesneden ornamenten. Stoep met palen.

Boerenstraat 5; c. 1800 (?).
Huis met gepleisterde lijstgevel. Deur met pilasteromlijsting. Stoep.

Boerenstraat 7; c. 1800 (?).
Huis met gepleisterde lijstgevel. Deur met pilasteromlijsting. Stoep.

Gasthuispoortje, Achter de Kerk 3-4.

Appeldijk 21.

Kapel, Arkelstraat 28.

Molen „Nooit Volmaakt", Bagijnenwal 38.

Boerenstraat 9; c. 1800 (?).
Huis met gepleisterde lijstgevel. Stoep met paal.

Boerenstraat 11; 16de eeuw.
Hoekpand Zusterstraat onder hoog schilddak. 19de-eeuwse gevel voor een veel ouder pand; zie voor dit pand Zusterstraat 30-32.

Boerenstraat 22; c. 1850.
Huis met gepleisterde lijstgevel ter weerszijden van de deur pilasters met fraaie kapitelen.

Boerenstraat 26; c. 1850.
Huis met gepleisterde lijstgevel met in de verdieping schuiframen en dakvenster.

Boerenstraat 32; eind 18de eeuw (?).
Huis onder zadeldak met gepleisterde lijstgevel. In de verdieping schuiframen uit de bouwtijd. Fraai gesneden deur met Lodewijk XVI-motieven.

Boerenstraat 44; 1755; Tuighuis (ook Arsenaal genoemd).
Bakstenen gebouw onder wolfsdak met een houten kroonlijst, gebouwd in een vierkant rond een binnenplaats. In de voorgevel met hardstenen plint drie getoogde poorten en in de verdieping vensters met middenstijlen en luiken. Aan weerszijden van de middelste poort kanonslopen en op de sluitsteen het jaartal 1755.

Bornsteeg 20; c. 1800.
Pand onder gebroken zadeldak. Lijstgevel ter breedte van 11 vensterassen met getoogde vensters en drie getoogde poorten.

Burgstraat 7; 17de eeuw.
Huis met trapgevel.

Burgstraat 13; 17de eeuw.
Huis met tot lijstgevel afgeknotte trapgevel met natuurstenen banden, geprofileerde waterlijst en geblokte ontlastingsbogen boven de vensters en boven de verdiepingsvensters leeuwenkopjes. Muurankers.

Burgstraat 33; begin 19de eeuw.
Hoekpand Keizerstraat onder schilddak. Gepleisterde gevel onder rijk gesneden lijst. In de verdiepingen Empire-ramen.

Burgstraat 41-43; 1865.
Huis onder twee schilddaken. Lijstgevel ter breedte van vier vensterassen. In het midden gevelsteen met een voorstelling van de verspieders van Israël met een druiventros tussen zich in, waarboven het jaartal 1865.

Burgstraat 30; 1563; 't Coemt al van God.

Hoekpand Vismarkt. Rijk versierde renaissance-trapgevel met natuurstenen banden en geprofileerde waterlijsten. Boven de vensters van de eerste verdieping geprofileerde natuurstenen ontlastingsbogen met cartouches voorzien van de naam "'t Coemt al van God"; boven de vensters van de tweede verdieping en de zolder driehoekige frontons met bustes. Ter weerszijden van het onderste zoldervenster medaillons met elkaar aanziende koppen, naast de vensters van de tweede verdieping pilasters met renaissance-ornamenten en tegen de middelste een herme. Muurankers en steen met monogram "VHDK (Vereniging Hendrick de Keyser) gerestaureerd 1941". Eenvoudige zijgevel. De kruiskozijnen dateren meerendeels van de restauratie.

Dalemstraat 64, 66; c. 1600.

Huis met tuitgevel met vlechtingen en geprofileerde waterlijst van baksteen. Geblokte, geprofileerde ontlastingsbogen op kraagstenen. Muurankers en gevelsteen met voorstelling van Petrus voorzien van evangelieboek, sleutels en visnet, welke steen afkomstig is van een ander huis in de Dalemstraat. Gerestaureerd in 1956.

Dalemstraat 68; 17de eeuw.

Huis met gepleisterde lijstgevel uit het begin van de 19de eeuw en aan de achterzijde puntgevel met ontlastingsbogen uit de 17de eeuw.

Dalemwal 3; 1764; De Hoop.

Ronde stenen stellingmolen met op de baard de naam "de Hoop 1764". Korenmolen met maalwerk, dat nog grotendeels aanwezig is. Gerestaureerd in 1942 en 1965.

Dalemwal 25; 1597; Dalempoort.

Rechthoekig bouwwerk onder hol schilddak met koepeltorentje voorzien van uurwerk en klok en bekroond met leeuw. Aan de stads- en rivierzijde is de poort in 1770 vergroot; jaartal op sluitsteen. De gevels van het gebouw boven de onderdoorgang met natuurstenen banden, hoekblokken en muurankers. Onder de daklijst consoles en op de hoeken gesneden consoles. In de buitenmuur aan de oostelijke zijde steen met pijlaanduiding en tekst: "Pyl der Dalemse overlaaten volgens het contract in dato den 16 augusti 1742".

Driekoningenstraat; 1909; Rehobothkerk; Gereformeerde kerk.

Kerkgebouw onder zadeldak met vier dwarsdaken in neoromaanse en neogotische stijl, ontworpen door de architect Tj. Kuipers In de gevels rondboogvensters. Rechts aangebouwd een onge 40 m hoge toren met spits voorzien van ui-vormige bekro Links van de ingang gevelsteen met de naam REHOBOTH (d heeft ons ruimte gemaakt) en het jaartal 1909. Boven zijpoortje naast de toren sluitsteen van een vroeger bouw met opschrift EBEN - HAEZER (tot hiertoe heeft geholpen) en het jaartal 1850.
De houten overwelving rust op zes pijlers.

Lingewacht, Blauwe Ternstraat 3.

"t Coemt al van God", Burgstraat 30.

Dalempoort, Dalemwal 35.

- *Eind 3^{II}; 1640; In den Blowen Hoet.*
  Hoekhuis bij de Peterbrug met trapgevels, horizontale banden, geblokte ontlastingsbogen en sierankers gebouwd in 1910. In de oostelijke gevel een gevelsteen uit een vroeger huis op die plaats, voorstellende een blauwe hoed en de tekst: "In den Blowen Hoet anno 1640", benevens cartouches met de datering van de bouw: "Anno 1910". In de zuidelijke gevel een ijzeren kogel.

Eind 15; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel.

Eind 17; 18de eeuw (?).
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel.

Eind 19; begin 19de eeuw (?); Merwezicht.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel. Stoep met palen.

Eind 2, 4; begin 19de eeuw.
Hoekpand Bornsteeg. Dwarshuis onder schilddak en gevel met rijk gesneden lijst.

Eind 6, 8; 1825-1850.
Huis met lijstgevel met getoogde vensters en in de verdieping schuiframen.

Eind 10, 12; 1825-1850.
Huis onder schilddak. Lijstgevel met getoogde vensters en in de verdieping schuiframen.

Eind 20; begin 19de eeuw.
Huis onder hoog schilddak met voorname, gepleisterde lijstgevel. Fraai stoephek.

Eind 22; c. 1840.
Huis met eenvoudige lijstgevel. Twee stoeppalen (waarvan één afgebroken) uit het begin van de 19de eeuw.

Eind 24; ca. 1840.
Huis met eenvoudige lijstgevel. Stoeppaal met ketting uit het begin van de 19de eeuw.

Gasthuisstraat 25; 1566; Dit is in Bethlehem.
Huis met zeer rijke renaissance-topgevel met gezwenkte rolwerkcontouren in Vredeman de Vries-stijl. De verdiepingen worden door geprofileerde waterlijsten gescheiden. Onder de eerste verdieping een gebeeldhouwd fries met strijdende ruiters. De geblokte ontlastingsbogen boven de vensters worden in de eerste verdieping door maskerconsoles en in de tweede en de zolderverdieping door hermen gedragen. Binnen de ontlastingsbogen cartoucheornament en koppen. Onder de topvoluten gebeeldhouwde koppen en

ramsfiguren. Hoekblokken, sierankers en in de zijgevel het jaartal 1566 in ankers. Boven de puibalk de tekst: "Vreest den Heer, doet Hem eer; want den dach van sterven haest Hem seer 1566" en een gevelsteen met kerstvoorstelling; gevelsteen wellicht afkomstig uit het in de 16de eeuw afgebroken minderbroederklooster in de Arkelstraat. Gevel grotendeels vernieuwd bij de restauratie door architect A. Mulder in 1910.
Inwendig: geschonden grafmonument van Wilhelmina van Paffenrode-van Arkel, 1628 (afkomstig uit de afgebroken St.-Maartenskerk, zie Groenmarkt 7) en ingemetselde gevelstenen: het Kasteel van Breda (pand Walsteeg/hoek Bagijnenwal), de Spaarpot, 1613 (pand Appeldijk/hoek Spaarpotsteeg), In Dordt (pand Langendijk) en Josip en Maria, 1609.

Gasthuisstraat 45; 1850-1875.
Huis met eenvoudige lijstgevel onder oudere lijst (18de eeuw ?).

Gasthuisstraat 47, 47A; 18de eeuw.
Breed pand, ontstaan door samentrekking van twee huizen van middeleeuwse oorsprong; mogelijk restanten van het Gasthuis. Gepleisterde lijstgevel. De vensters hebben gedeeltelijk nog een 18de-eeuwse roedenverdeling. Rechts een gotisch natuurstenen poortje van de Gasthuisgang.

Gasthuisstraat 49; c. 1800.
Huis met gepleisterde lijstgevel.

Gasthuisstraat 53-57; 1727; De Rijzende Zon.
Breed patriciërshuis van vijf vensterassen, in de kroonlijst gedateerd: 1727. Rijk versierde middenpartij met boven het verdiepingsvenster adelaar op zon. Hardstenen vensterdorpels in Lodewijk XIV-stijl, evenals de gebeeldhouwde consoles onder de kroonlijst. Twee dakvensters met segmentvormige bekroningen. Onderpui gemoderniseerd in 1973.

Gasthuisstraat 59; 1825-1850 (?).
Huis met eenvoudige lijstgevel ter breedte van vier vensterassen.

Gasthuisstraat 30; begin 17de eeuw.
Hoekpand Botersteeg. Afgeknotte renaissance-trapgevel met natuursrenen banden, geblokte ontlastingsbogen van het Dordtse type op kraagstenen met in de vulling metselmozaïek. Muurankers. In de pui gesneden deuromlijsting (1844). Lettersteen A.C.V.A. (Alida Cornelia van Amerongen) en jaartalsteen 1844.

Gasthuisstraat 36; c. 1850; De Gulde Capel.
Hoekpand Driekoningenstraat met lijstgevel. In oorsprong gotisch huis, waarvan de zijgevel op gotische sleutelstukken met peerkraalprofiel is overkraagd. Gevelsteen met voorstelling van een gouden vlinder en opschrift: "De Gulde Capel". Winkelinterieur 19de-eeuws.

Museum „Dit is in Bethlehem", Gasthuisstraat 25.

Detail van de gevel van het museum.

Gasthuisstraat 53-57.

- *Gasthuisstraat 44, 46; 17de eeuw.*
  Huis met gepleisterde lijstgevel. Aan de achterzijde een uit rode en gele baksteen opgetrokken trapgevel.

Groenmarkt 3; 18de eeuw.
Huis met gepleisterde lijstgevel onder hoog schilddak met dakvensters. Deur met bovenlicht. Stoep met nog één paal. Achter het huis een pand met hoog zadeldak evenwijdig aan de straat en aan de oostzijde een hoge gepleisterde gotische trapgevel met nissen, welke afkomstig is van het Agnietenklooster.

Groenmarkt 5; 18de eeuw (?).
Pand met gepleisterde lijstgevel met pilasters.

Groenmarkt 6; 16de eeuw (?).
Hoekpand Zustersteeg onder hoog schilddak. Eenvoudige gepleisterde lijstgevel uit het midden van de 19de eeuw.

- *Groenmarkt 7; 1849-1851; Grote Kerk.*
  Driebeukige basiliek met romaanse en classicistische trekken, ontworpen door de architect I. Warnsinck. Uitwendig sober met bakstenen gevelvlakken, waarin grote rondboogvensters met gietijzeren harnassen. Steunberen, bekroond door acroteria, rondboogfriezen in romaanse trant, klassiek geprofileerde waterlijst onder de vensters. Gepleisterd interieur met pijlers, verbonden door arcaden en houten overwelving over de hoofdbeuk. De kerk is gebouwd tegen de oostgevel van de St.-Janstoren (zie Krijtstraat 1) op de fundamenten van de in 1844 afgebroken gotische kruiskerk (hallekerk). Uit die kerk is afkomstig het grafmonument (14de eeuw), waarschijnlijk van Jan van Arkel III en Mabelia van Voorne, welke tombe is voorzien van een dekplaat met liggende beelden onder baldakijnen, uitgevoerd in grijze kalksteen. (Een ander grafmonument, van Wilhelmina van Paffenrode-van Arkel (overl. 1628), bevindt zich in het museum, Gasthuisstraat 25). Het orgel (Bätz-Witte) werd in 1853 geplaatst; na de restauratie in 1960 (Blank) telt het orgel 41 stemmen.

Groenmarkt 8; begin 19de eeuw; Oudevrouwenhuis (Dameshuis).
Huis met voorname lijstgevel van vijf vensterassen. Hardstenen plint, geprofileerde vensterdorpels en consoles onder de kroonlijst in Lodewijk XIV-stijl. Schuif- en draairamen uit het begin van de 19de eeuw. Stoep met hekken. Sedert 1865 Oudevrouwenhuis. Gang met stucwerk in vroege Lodewijk XV-stijl; regentenkamer met goudleerbehang en eenvoudige vroeg Lodewijk XV-schouw.

Groenmarkt 10, 11; begin 17de eeuw.
Huis met rijzige trapgevel, voorzien van natuurstenen banden, geblokte ontlastingsbogen en muurankers.

Hugo de Grootpoortje,
Grote Markt 23-24.

Gotische trapgevel achter het pand Groenmarkt 3.

Hoofdwacht, Grote Markt 6.

Grote Markt 6; 1792; Hoofdwacht.
Hoekpand Kraansteeg met fraaie gevel met middenrisaliet, waarbove driehoekig fronton met gesneden wapen van Holland omgeven door krijgsattributen. Parterre, waarin galerij, met hardsteen bekleed. Twee lantaarns.

Grote Markt 11; 1671; In de Granaet Appel.
Hoekhuis Kerksteeg met eenvoudige lijstgevel, aangebracht c. 1900. Gevelsteen met voorstelling van een granaatappel en het opschrift: "In de Granaet Appel 1671".

- *Grote Markt 17; 1859/60; Stadhuis.*
Vrijstaand gebouw, ontworpen door de bouwkundige A.W. van Dam, ter breedte van negen vensterassen met gecementeerde gevel met middenrisaliet, waarboven driehoekig fronton met uurwerk. Boven de hardstenen plint heeft de gevel van de parterre groeven als aanduiding van blokken steen. In de parterre getoogde deuren en vensters. Tussen de vensters van de beide verdiepingen pilasters. De achtergevel overeenkomstig, maar met meer uitspringend middengedeelte en in het fronton een rond middenvenster.

Grote Markt 22; 18de eeuw.
Huis met eenvoudige lijstgevel.

Grote Markt 23, 24; begin 19de eeuw (?).
Huis met eenvoudige lijstgevel. In dit pand opgenomen het zgn. Hugo de Groot-poortje, de voormalige achteruitgang van het afgebroken huis van Adriaen Daetselaar in de Gasthuisstraat. Het poortje heeft vroeg 17de-eeuwse renaissance-vormen.

Grote Markt 25, 26; c. 1800.
Huis onder dwars schilddak met eenvoudige lijstgevel.

Grote Markt 27, 28; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel met poort.

- *Grote Markt; 1898; Wilhelminafontein.*
Fontein uitgevoerd in brons en kunstgraniet, ontworpen door de architect J. de Bie. Op een voetstuk met de inscriptie: "Koningin Wilhelmina 31 augustus 1898" een door twee reigers en twee dolfijnen gedragen bekken voorzien van vier maskers, waarboven een vrouwefiguur met palmtak en lauwerkrans. Het voetstuk is geplaatst in een vierkant bassin, waarvan de zijden gedeeltelijk zijn gebogen, met in de vier hoeken een kikvors.

Grote Schelluinsekade 2; 1817; Oostmolen.
Houten wipwatermolen. Poldermolen, gedateerd op vaantje.

Haarstraat 3, 5; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel. In de zolderverdieping Empire-ramen.

Haarstraat 7-11; 1850-1875.
Huis met gepleisterde lijstgevel en deur met pilasteromlijsting.

Oostmolen, Grote Schelluinsekade 2.

Haarstraat 13; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvensters met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel.

Haarstraat 21; begin 19de eeuw (?).
Hoekpand naast de R.K. kerk onder schilddak, aan de achterzijde afgesloten door een puntgevel. Gepleisterde lijstgevel met schuiframen in de verdiepingen. Zijgevel vernieuwd.

Haarstraat 23; 1836; R.K. kerk, parochie van de H. Nicolaas Pieck en Gezellen.
Monumentale waterstaatskerk, ontworpen door de timmerman J. van Nune. Driebeukige hallekerk met Jonische zuilen en tongewelven. Sobere bakstenen voorgevel met risalerende, door een fronton met alziend oog bekroonde middenpartij en zijvlakken met inzwenkende bekroningen en siervazen. Klassicistische deurpartij met muurzuilen en hoofdgestel. Boven de voorgevel een houten torentje met topkoepeltje. Spitsboogvensters met gebrandschilderde ramen van Humbertus Randag O.F.M., voorstellende de geschiedenis van de martelaren, welke c. 1938 zijn aangebracht. Boven het middenraam in de voorgevel tijdvers: "Uni et trino Deo / et Iesu Christo / aeterni patris filio / totius orbis salvatori / sacrum" (toegewijd aan de drieënige God en aan de zoon van de eeuwige vader, Jezus Christus, de verlosser van de gehele wereld); chronogram 1836.

Haarstraat 27; 1725-1750; Laetitia.
Statig patriciërshuis. Gevel met onder de kroonlijst, welke met spiegels is versierd, Lodewijk XIV-consoles. Hardstenen plint en geprofileerde, hardstenen vensterdorpels. Schuif- en draairamen uit het begin van de 19de eeuw. Het oorspronkelijke schilddak is verlaagd.

Haarstraat 31-35; 17de eeuw (?).
Hoekpand Lindeboom. Huis onder dwars, afgewolfd zadeldak met gepleisterde lijstgevel uit c. 1800.

- *Haarstraat 39; 1866; Zieken-Gasthuis.*
Pand ter breedte van 14 vensterassen, ontworpen door de gemeentearchitect C.J. Loeven. Gepleisterde gevel met rondboogfries en hoekrisalieten. In de verdieping getoogde vensters. Boven de deur steen met opschrift: "Zieken-Gasthuis".

Haarstraat 2; c. 1800.
Pand ter breedte van vijf vensterassen onder zadeldak, waarin getoogd dakvenster met vleugelstukken. Gaaf bewaarde lijstgevel met gesneden deur, kalf, bovenlicht met neo-gotische motieven, consoles met latei en Lodewijk XVI-draperie. Schuiframen. Stoep met palen.

- *Haarstraat 54; 18de eeuw.*
Huis met gedeeltelijk gepleisterde, lage, wijde halsgevel.

Haarstraat 58, 60; eind 18de eeuw.
Huis met gaaf bewaarde halsgevel. Deur voorzien van klopper en neo-gotisch bovenlicht. Schuif- en draairamen uit het begin van de 19de eeuw.

- *Haarstraat 98; 18de eeuw.*
Huis met eenvoudige tuitgevel en gewijzigde pui.

Havendijk 18; 1854.
Huis met lijstgevel met geblokte deurpilasters. Lettersteen G.B.; S.B. (Gerrit en Segrina Blankers) en jaartalsteen 1854. Stoep en stoeppaal.

Havendijk 20; 1725-1750.
Huis met lijstgevel met geprofileerde vensterdorpels en geblokte deurpilasters. Stoep met palen.

Havendijk 22; 1859.
Pakhuis met kroonlijst op houten consoles, getoogde vensters en geprofileerde bakstenen waterlijst boven de pui. Jaartalsteen 1859.

Havendijk 24, 26; 19de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel.

Havendijk 28; 19de eeuw.
Hoekpand Balensteeg onder schilddak met gepleisterde lijstgevel.

Havendijk 32; 18de eeuw (?).
Hoekpand Balensteeg onder schilddak met lijstgevel (midden 19de eeuw) en in de verdiepingen schuiframen. Deur met pilasters en hoofdgestel.

Havendijk 72; 17de eeuw.
Huis met gevel onder rechte lijst uit de 18de eeuw. Geblokte ontlastingsbogen met masker-sluitsteentjes, muurankers. Pui en roedenverdeling der vensters naar 18de-eeuwse stijl gerestaureerd in 1962.

- *Havendijk 80, 82; 19de eeuw (?).*
Twee huizen onder een schilddak, waarin dakvensters met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel en deurpilasters met gesneden kapitelen bij de beide deuren.

- *Herenlaantje 30; 18de eeuw; klooster van de H.H. Martelaren van Gorcum.*
Huis onder wolfsdak met dakvenster. Lijstgevel ter breedte van vijf vensterassen met hardstenen plint. Deuromlijsting met hoofdgestel. Stoep met ijzeren hek.

Kalkhaven 70, 72.

St.-Janstoren, Krijtstraat 1.

Gevelsteen van het Burgerkinderweeshuis „Huize Matthijs-Marijke", Molenstraat 15.

Hoge Torenstraat 10; c. 1850; Politiebureau.
Hoekpand Struisvogelstraat ter breedte van vijf vensterassen en vier vakken diep. Lijstgevel, voorzien van hardstenen plint en deur met gesneden latei en consoles. Schuiframen.

Hoogstraat 7; begin 17de eeuw.
Huis met afgeknotte renaissance-gevel met Dordtse togen op kolonetten en voorzien van kroonlijst. In de vulling boven de vensters van de eerste verdieping metselmozaïek. Muurankers.

Hoogstraat 8; c. 1850.
Huis met eenvoudige lijstgevel.

Hoogstraat 10; 1725-1750.
Huis met lijstgevel met gesneden Lodewijk XIV-consoles en schuiframen uit het begin van de 19de eeuw. Kroonlijst met spiegels.

Hoogstraat 12; 1725-1750.
Huis met eenvoudige lijstgevel. Kroonlijst met spiegels.

Hoogstraat 14; 1725-1750.
Huis met lijstgevel met gesneden Lodewijk XIV-consoles en getoogde vensters. Kroonlijst met spiegels.

Hoogstraat 16; begin 19de eeuw.
Huis met eenvoudige lijstgevel.

Hoogstraat 32; 18de eeuw.
Hoekpand Langendijk. Monumentaal huis met gepleisterde lijstgevels, gemoderniseerd in het midden van de 19de eeuw. Kroonlijst en deuromlijsting met hoofdgestel, waarin rijk gesneden fries.

Kalkhaven 70, 72; 1645.
Huis met tot halsgevel gewijzigde trapgevel met nog slechts één hoekvoluut, natuurstenen banden, geblokte ontlastingsbogen met sluitstenen, waarop puttokopjes, geprofileerde waterlijst en boven de puibalk cartouche met jaartalsteen: 1645. Pui begin 19de eeuw, evenals de schuiframen; 18de-eeuwse roedenverdeling in het topvenster.

- *Keizerstraat 24; 1847/48; Huis van Arrest, later (1887-1932) Rijkswerkinrichting voor vrouwen en daarna militaire bestemming.*
Pand ter breedte van 11 vensterassen onder schilddak. Gevel met hardstenen plint en uitspringende gedeelten. In de parterre getoogde vensters en poort, waarboven jaartalsteen 1848. Aan de gevel 21 ijzeren leeuwekoppen. Stoep met twee stoeppalen.

- *Kelenstraat 3; 1736.*
Huis met eenvoudige lijstgevel (19de eeuw), waarin gevelsteen met het jaartal 1736.

Kelenstraat 9, 11; 1725-1750.
Patriciërshuis ter breedte van vijf vensterassen met onder de kroonlijst Lodewijk XIV-consoles.

Kerksteeg 8; 1603; Arckel.
Huis met afgeknotte trapgevel met geprofileerde lijsten en natuurstenen banden. Muurankers. De gevelsteen met het wapen van Arkel en de toevoeging "Arckel 1603" is naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit het pand Blauwe Torenstraat 3.

- *Korenbrugstraat 30, 32; 18e eeuw.*
Huis met gepleisterde halsgevel.

Kortendijk 8; 18de eeuw.
Hoekpand Fonteinsteiger. Huis met klokgevel met driehoekig fronton.

Kraansteeg 14, 16; 18de eeuw; De Hoop.
Pakhuis onder hoog schilddak met hijsluik. Gewitte gevel, waarin twee getoogde poorten en muurankers.

Kraansteeg 18; 18de eeuw.
Huis met gewitte lijstgevel met uitgekraagde schoorsteen en Empire-schuiframen. Poortje met pilasters en hoofdgestel.

Kriekenmarkt 1, 3; begin 19de eeuw.
Hoekpand Robberstraat onder hoog schilddak met gepleisterde lijstgevels.

Kriekenmarkt 5; c. 1850-1875.
Huis met gepleisterde lijstgevel met stucversieringen.

Kriekenmarkt 7; c. 1850-1875.
Huis met lijstgevel met getoogde vensters. Stoeppalen.

Kriekenmarkt 17, 19; 1846.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel met in de verdieping schuiframen. Lettersteen H.V.K. (Hendrik Matthijs van Kessel) en jaartalsteen 1846.

Krommenhoek 13; 18de eeuw.
Twee pakhuizen onder één lijst, elk met eigen schilddak. Witgepleisterde gevels met twee getoogde poorten, getoogde vensters, luiken en ankers. Ingestort.

- *Krommenhoek 31; 1659; Het Kromhout.*
Huis met 20ste-eeuwse gevel, waarin gevelsteen met voorstelling van een gekromd stuk hout en de tekst: "het Kromhout" en aan weerszijden in steen "Anno" en "1659".

Kruisstraat 19; 1613.
Huis met tuitgevel met geprofileerde, geblokte ontlastingsbogen op draagsteentjes met koppen. Boven de puibalk gevelsteen met in cartouche: 1613. Muurankers.

Krijtstraat 1; c. 1450-1517; St.-Janstoren.
Toren ter hoogte van 61,50 m (incl. de spits), bestaande uit drie geledingen met haakse steunberen, welke met fioelenbundels zijn versierd. Baksteen met rijkelijke toepassing van Lede- en Bentheimersteen, alsmede patronen van geglazuurde stenen; in ieder gevelvlak twee getraceerde nissen. Op de noordoostelijke hoek een traptoren met spits. Korte, achthoekige geleding als aanzet voor de spits. Van het gewelf over de benedenruimte zijn alleen de aanzetten uitgevoerd. Drie luidklokken, gegoten door Aelt van Meurs (1481), Steven Butendijc (1581) en Jan van Vorscoten (1625), en een modern klokkenspel, benevens een uurwerk. De toren behoorde bij de in 1844 afgebroken gotische kruiskerk met middenschip en twee zijbeuken van gelijke hoogte (zie Groenmarkt 7).

Langendijk 27, 29; 18de eeuw.
Huis met gecementeerde lijstgevel met in de verdieping Empireramen en in de zolderverdieping 18de-eeuwse ramen. Mooie muurankers.

Langendijk 47; c. 1700.
Huis met trapgevel met boven het venster van de zolderverdieping een geblokte ontlastingsboog. Sierankers.

Langendijk 24; 1835.
Hoekpand Kraansteeg onder wolfsdak, waarin twee dakvensters. Statige gevel onder zeer rijk gesneden kroonlijst met dito hoofdgestel boven de deur. Lettersteen G.V.S. (Gerardus van Schalen) en jaartalsteen 1835.

Langendijk 26, 28; midden 19de eeuw.
Huis met lijstgevel.

Langendijk 70-74; 1669/70; Dit is in Abrahams Schoot; Lutherse kerk.
Eenvoudig zaalkerkje, bereikbaar door een poortje in het huis Langendijk 70-74. Gebouwd als katholieke schuilkerk, in de 18de eeuw oud-katholieke kerk en sedert 1815 van de Lutherse gemeente. In de gevel boven de ingang gedenksteen met voorstelling van Abraham met Lazarus en de jaartallen 1588 en 1951 door Marcus Ravenswaaij. In de poort mooie lantaarn met neo-gotische motieven. In de kerk gesneden orgelkast uit het begin van de 19de eeuw.

Molenstraat 7; 18de eeuw.
Huis met halsgevel.

Molenstraat 9; 18de eeuw.
Huis met gepleisterde halsgevel.

Molenstraat 11; 1725-1750.
Huis onder schilddak, waarin dakvensters met vleugelstukken. Lijstgevel met eenvoudige consoles. Deuromlijsting met pilasters en hoofdgestel.

Burgerweeshuis „Huize Matthijs-Marijke", Molenstraat 15.

„Het Tinnen Koelvat", Molenstraat 29.

Tolhuis, Molenstraat 109

Achterzijde van „De Doelen", Molenstraat 30, 32.

Molenstraat 13; 1725-1750.
Huis onder schilddak met dakvenster. Lijstgevel met eenvoudige consoles. In de verdieping Empire-ramen.

Molenstraat 15; 1743; Burgerkinderweeshuis "Huize Matthijs-Marijke".
Pand onder wolfsdak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken. Lijstgevel van vier vensterassen met hoekpilasters. Rond het venster boven de deur Lodewijk XIV-versiering. Boven het hoofdgestel van de deur gepolychromeerde gevelsteen, gedateerd 1566, waarop in het midden staat afgebeeld Christus en links de binnenvader met weesjongens en rechts de binnenmoeder met weesmeisjes, waaronder de tekst: "Weest den weesen gedachtich; Mijn Rijke zult ghij sijn deelachtich"; aan weerszijden de geslachtswapens van de stichters Matthijs Aalberts en Mariken Kolff Jorisdr., benevens de vermelding: "Anno 1743". Gerestaureerd in 1966/67.

Molenstraat 21; 18de eeuw.
Hoekpand Weessteeg met lijstgevel.

Molenstraat 25; 18de eeuw.
Huis met lijstgevel en deurpilasters met hoofdgestel.

Molenstraat 27; 18de eeuw.
Huis met gepleisterde halsgevel met segmentvormige afdekking en hoekvoluten.

Molenstraat 29; 1750; Het Tinnen Koelvat.
Huis met rijk versierde Lodewijk XIV-klokgevel met gebeeldhouwde decoratie rond het middenvenster van de verdieping, hoekvoluten en contourbanden om de geveltop. Deurpilasters met hoofdgestel, gesneden deur en bovenlicht. Gedateerd boven het middenvenster van de verdieping 1750.

Molenstraat 31; begin 19de eeuw.
Huis met gewitte lijstgevel.

Molenstraat 33; c. 1825-1850.
Huis met eenvoudige lijstgevel.

Molenstraat 39; c. 1850-1875.
Huis onder hoog schilddak met dakvensters. Eenvoudige gevel onder rijk gesneden lijst van omstreeks 1800.

Molenstraat 41; c. 1850.
Huis met eenvoudige lijstgevel.

Molenstraat 49; 18de eeuw.
Hoekpand Bornsteeg. Breed patriciërshuis ter breedte van vijf vensterassen onder hoog schilddak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken. Lijstgevel met Empire-schuiframen en deurpartij uit de jaren 1850-1875.

Molenstraat 92; 17de eeuw; 't Wapen van Dantzig.
Huis met gepleisterde gevel onder moderne lijst. Gevelsteen met wapen van Dantzig en twee leeuwen als schildhouders, alsmede twee leeuwemaskers uit de 17de eeuw.

Molenstraat 109; 1598; Tolhuis.
Gebouw met haakse plattegrond onder hoog zadeldak met puntgevels en zware toren onder hoog schilddak met twee leeuwen als vaantjes en veelhoekige traptoren. Geprofileerde waterlijsten, natuurstenen banden, fraaie sierankers en in de gepleisterde gevels verdiepingsvensters met korfbogige ontlastingsbogen. In de vensters ramen met roedenverdeling in de stijl van de 18de en het begin van de 19de eeuw.

Molenstraat 8, 10; c. 1800.
Huis met gepleisterde lijstgevel.

Molenstraat 12; 18de eeuw.
Huis met halsgevel met segmentvormige afdekking.

Molenstraat 14, 16; begin 19de eeuw.
Huis met gepleisterde lijstgevel.

Molenstraat 20; 1825-1850.
Hoekpand Zusterstraat onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel met in de verdieping Empire-schuiframen.

Molenstraat 24; 1825-1850.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel met in de verdieping schuiframen.

Molenstraat 30, 32; 1589; De Doelen.
Twee niet evenwijdig aan de straat lopende vleugels onder zadeldaken tussen trapgevels. Hoekschoorstenen en aan de achterzijde een traptoren met peervormige koepel voorzien van windwijzer met voorstelling van St. Joris en de draak. Vooruitspringende zijvleugel (eind 17de eeuw) aan de linkervoorzijde. Empire-ingangspartij, geprofileerde waterlijsten, horizontale natuurstenen banden en boven de vensters ontlastingsbogen. Gerestaureerd in 1966/67.

Molenstraat 38; eind 18de eeuw (?); vroeger militaire bakkerij.
Hoekpand Revetsteeg onder schilddak, waarin dakvensters. Geverfde lijstgevel en gepleisterde zijgevel met Empire-ramen. Links een stadspomp met wapen van Arkel op de knop van de zwengel.

Molenstraat 38A, begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel. In de verdieping schuiframen.

- *Molenstraat 40; 1869; vroeger R.K. Wees- en Armhuis, thans Internationaal Centrum.*
Pand onder wolfsdak met gepleisterde gevel ter breedte van acht vensterassen met hoekrisalieten, ontworpen door de gemeentearchitect C.J. Loeven. Onder de twee verdiepingsvensters boven de deur een onzichtbaar gemaakte steen met de tekst: "R.C. Wees- en Armhuis, gesticht in 1869 door H.M. van Kessel en M. van Kessel".

Molenstraat 44, 46; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Lijstgevel met schuiframen (onbewoonbaar verklaard).

Molenstraat 48; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak met gepleisterde lijstgevel en in de verdiepingen ramen in 18de-eeuwse en begin 19de-eeuwse stijl. (onbewoonbaar verklaard)

Molenstraat 50; c. 1800.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel, voorzien van deur met pilasters en hoofdgestel en schuiframen.

Molenstraat 58; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel.

Molenstraat 60, 62; begin 19de eeuw.
Huis onder schilddak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel met inrijpoort.

- *Nieuwstad tussen 1 en 3; 17de eeuw.*
Pand onder wolfsdak. Gecementeerde lijstgevel met consoles en natuurstenen hoekpilasters, tussen 1850 en 1875 opgesierd met stucdecoraties.

Nonnenveld 6; c. 1800.
Statig patriciërshuis onder schilddak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken. Lijstgevel ter breedte van vijf vensterassen; deurpartij in Lodewijk XVI-stijl met fraai gesneden deur, bovenlicht en consoles. Schuiframen uit de bouwtijd.

Nonnenveld 8; eind 18de eeuw.
Huisje onder schilddak. Lijstgevel met in de verdieping schuiframen uit de bouwtijd.

Pompstraat naast 1; 1607; waterpomp.
Met natuursteen beklede pomp voorzien van cartouche met jaartal 1607.

- *Revetsteeg 3; 1549.*
In moderne gevel gevelsteen met de tekst: "Doe men schreef den 1 december MCCCCXVI en een; Doe bleef de edelen hoochgeboren Willem van Arkel voor desen steen", alsmede het wapen van Gorinchem en het jaartal 1549.

- *Robberstraat 2; c. 1840; Handellust.*
Pakhuis onder schilddak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken. Lijstgevel met getoogde vensters en idem hijsluik. Eenvoudige gevelsteen met de tekst: "Handellust" en lettersteen S.V.V. (Sijke Vervoorn, echtgenote van Willem van Breda).

Robberstraat 8; 1615.
Huis met tot halsgevel gewijzigde trapgevel met geblokte ontlastingsbogen, sierankers en boven de puibalk jaartal steen in cartouche 1615.

Pomp, Pompstraat.

Watertoren, Visserslaan.

Poterne in de Dalemwal.

Schuttersgracht bij Kriekenstraat; 18de eeuw.
Brugleuning met balusters. Hersteld in 1974.

Struisvogelstraat; toegangshek tot het Kazerneplein.
Hardstenen hekpijlers met Lodewijk XIV-siervazen en smeedijzeren hek. Stond vóór 1900 in de Torenstraat tegenover de Nieuwstad.

Tolsteeg 3; 1687.
Huis met tot klokgevel met gezwenkte contouren gewijzigde trapgevel van gele en rode steen met ontlastingsbogen en muurankers. 18de-eeuwse pui en ijzeren kogel in de gevel. Jaartal 1687 op middelste muuranker. Gerestaureerd in 1962.

Vismarkt 10, 11; begin 19de eeuw.
Huis ter breedte van vier vensterassen onder schilddak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken. Gepleisterde lijstgevel, waartegen pilasters.

- *Visserslaan; 1886; Watertoren.*
Ronde toren met een hoogte van 31 m en een diameter van 10 m, gedekt met een achthoekige spits. Voorportaal met een trapgevel. Ontworpen door J. Schotel.

- *Vogelensangsteeg 3; 1708; De Gekroonde Snoeck.*
Pakhuis met 19de-eeuwse, gedeeltelijk gecementeerde lijstgevel met getoogde vensters. In het midden gevelsteen met de voorstelling van een snoek, waarboven een kroon en er onder op een banderol: "G.Kroonde Snoeck 1708". De gevelsteen is afkomstig van een vroeger daar ter plaatse staande bierbrouwerij.

Wallen; 1584-1609; vestingwerken ontworpen door Adriaen Anthoniss. van Alkmaar.
De wallen zijn grotendeels begroeid met geboomte en struikgewas en voorzien van wegen en wandelpaden.

Tussen de Linge en de Kanselpoort: Bagijnenwal.
De vestingwerken bestaan uit de hoofdwal met de bastions I (Molenbolwerk) en II (Arkel- of Schelluinenbolwerk) met aangrenzende courtines, vestinggracht met beer en coupures ter plaatse van de voormalige Arkelpoort en Kanselpoort.
De wal heeft hoge steile taluds, de bastions hebben hoge steile facen en flanken. Op bastion I korenmolen "Nooit Volmaakt". Van bastion I zijn rechterface en -flank voorzien van een bekledingsmuur. Achter de linkerface en -flank van bastion II twee hoge steile katten. Nabij de Kanselpoort duiker door de wal van het stadsgrachtenstelsel.
De tussen de bastions I en II gelegen vestinggracht wordt doorsneden door de weg naar Arkel: bij bastion I Paardenwater, bij bastion II Zwanenwater geheten. Bij bastion I scheidt een stenen beer, met jaartal 1772 op steen en voorzien van twee monniken, het water van de Linge van dat van de vestinggracht (Paardenwater). Bastion III (Hoogbloklandbolwerk) is vergraven.

Tussen de Kanselpoort en de Waterpoort: Wolpherenwal (Ziekenwal).
De vestingwerken bestaan uit de hoofdwal met de bastions IV (Kerkhofbolwerk), V (Wolpherenburg of Moestuinbolwerk), VI (Sandenburg of Pelmolenbolwerk) en het Tolbastion met tussenliggende courtines, vestinggracht met beer en contrescarp.
De bastions IV en V hebben hoge steile facen en flanken. In de keel van bastion IV bevindt zich een hoge steile kat en tussen de buitenzijde van de rechterface en het buitenste sluishoofd van de Merwedesluis een caponnière; voor de hoofdwal een brede berm.
In de rechterflank van bastion V twee katten. De rechterface en -flank van bastion VI worden gevormd door een aarden wal met steil talud, de linkerface bestaat uit een gemetselde stenen vestingmuur. In de borstwering achter de linkerface bevindt zich een kruitmagazijn. De saillant is met de contrescarp verbonden door een stenen beer, voorzien van een ijzeren hek.
Het Tolbastion heeft hoge gemetselde stenen facen en flanken met borstwering. Aan de keelzijde wordt het bastion afgesloten door gebouwen aan de Tolsteeg, o.a. portiershuis en affuitloods. In de linkerflank restanten van de voormalige Waterpoort (afgebroken in 1894; thans gedeeltelijk in de tuin van het Rijksmuseum te Amsterdam).
De brede vestinggracht is voor de courtine van bastion V en VI gedeeltelijk met riet dichtgegroeid; oostelijk van de beer de Duivelsgracht.
De aan de overzijde van de gracht gelegen contrescarp wordt gevormd door de Oude Wolpherensedijk en heeft aan de grachtzijde een steil aflopend talud.

Tussen de Waterpoort en de Dalemsedijk: Altenawal, Dalemwal.
De vestingwerken bestaan uit de vestingmuur langs de Merwede met de bastions VII (Stuivezand, Altena- of Runmolenbolwerk) en VIII (Dalembolwerk), waartussen in de courtine de Dalempoort.
Vanaf het buitenste sluishoofd van de Oude Merwedesluis tot aan de saillant van bastion VII bestaat de vestingwal uit een hoge gemetselde stenen muur met aan de binnenzijde een aarden talud.
De bastions VII en VIII hebben hoge steile facen en flanken, welke evenals de courtine zijn voorzien van bekledingsmuren; aan de binnenzijde steil aflopende taluds. Op bastion VII is 't Nieuwe Gasthuis gebouwd. In bastion VIII bevinden zich in de binnenste wal twee bomvrije kruitmagazijnen en op het bastion korenmolen "de Hoop".
De courtine tussen de bastions VIII en IX wordt doorsneden door de Dalemsedijk, welke over het voor deze courtine gelegen ravelijn ligt.
De vestinggracht loopt vanaf de Dalempoort langs de oostzijde van de vesting. Tussen de gracht en de Merwede bevindt zich de enveloppe met schans en traversen.

Tussen de Dalemsedijk en de Linge: Dalemwal (Soldatenwal).
De vestingwerken bestaan uit de bastions IX (Lijnbaanbolwerk), X (Kekum- of Kleinbolwerk) en XI (Roeienburg, Revolutie- of Galgbolwerk), de vestinggracht met twee ravelijnen en de enveloppe.
De bastions en de tussenliggende courtines hebben hoge steile taluds, facen en flanken, voorzien van bekledingsmuren. Aan de buitenzijde brede berm, begroeid met struikgewas en geboomte.

Bastion IX heeft walgang achter de hoofdwal en achter de rechterface bevindt zich een gebouw, dat als laboratorium werd gebruikt. In de courtine tussen de bastions IX en X bevindt zich een poterne, gedateerd op sluitsteen 1813. In de omwalling van bastion X enige traversen; de keelzijde is bestraat, terwijl ondergronds zich de B.B.-commandopost bevindt. In de courtine tussen de bastions X en XI kruitmagazijn. In de saillant van bastion XI grote kazemat - Grootkruitmagazijn - gedateerd op sluitsteen 1838. Oostelijk van de Linge bij de Spijksedijk gemetselde stenen muren.
De vestinggracht - Oostgracht geheten - is een brede gracht, die via een duiker in verbinding staat met de Linge. In de gracht twee grotendeels afgegraven ravelijnen.
De enveloppe volgt de vestinggracht tot aan de Spijksedijk en wordt gevormd door een matig hoge wal van c. 1 m met steil talud en glooiend aflopend glacis. Traversen op de in de gracht uitlopende hoekpunten.

Westwagenstraat 1; begin 19de eeuw.
Hoekpand Kruisstraat onder schilddak met dakvenster. Lijstgevel met zeer fraai gesneden lijst.

Westwagenstraat 37; 18de eeuw.
Hoekpand Hazewindhondstraat, voorzien van twee halsgevels met geprofileerde lijstafdekkingen.

Westwagenstraat 77; 17de eeuw.
Hoekpand Smakheul. Huis met trapgevel met ontlastingsbogen en ankers.

Westwagenstraat 79.
Huis met statige lijstgevel ter breedte van vier vensterassen met Lodewijk XIV-consoles, deurpilasters en gesneden deur in vroeg Lodewijk XV-stijl, geprofileerde vensterdorpels en hardstenen plint met figuren.

- *Westwagenstraat 83.*
Hoekpand Pompstraat met 20ste-eeuwse gevel, waarin gevelsteen met voorstelling van een heilige (?) en in de linker bovenhoek de zon. Gevelsteen afkomstig van een ouder huis op dezelfde plaats.

Westwagenstraat 14; 1826; voormalig Diaconie Armhuis.
Gepleisterde lijstgevel ter breedte van zes vensterassen onder twee schilddaken. Deur met pilasteromlijsting. Gerestaureerd in 1974.

Westwagenstraat 28; begin 17de eeuw.
Huis met tot lijstgevel gewijzigde trapgevel met dubbele, geblokte pilasters en ontlastingsbogen. Stoeppalen. Gerestaureerd in 1952.

Westwagenstraat 34; 18de eeuw.
Huis met halsgevel en pui uit begin 19de eeuw. In de verdieping vroeg 19de-eeuwse schuiframen en in de zolderverdieping venster met oorspronkelijke roedenverdeling.

- *Westwagenstraat 38-42; 1913.*
  Huis onder schilddak, waarin twee dakvensters, ontworpen door de architect C. van den Hoogenband in de stijl van de Hollandse klassicistische barok uit het midden van de 17de eeuw. Gevel ter breedte van zes vensterassen met pilasters en fronton. Balusters onder de verdiepingsvensters, boven welke festoenen. Datering onder fronton: MCMXIII. In het midden boven de ingang het wapen van Gorinchem in steen. Oorspronkelijk bankgebouw van de Handels- en Landbouwbank; parterre gewijzigd.

- *Wolpherenwal 3; 18de eeuw; Wachthuis bij de Kanselpoort.*
  Vrijstaand pand onder wolfsdak, waarin twee dakvensters met vleugelstukken, bestaande uit een parterre. Galerij met drie bogen. Getoogde deur en vensters.

Zusterhuis 7, 8; 16de eeuw.
Huis onder hoog zadeldak.

Zusterhuis 10; begin 19de eeuw.
Dwarshuis van alleen parterre met zadeldak, waarin dakvenster met vleugelstukken. Deur met pilasteromlijsting en hoofdgestel en Empire-schuiframen. Stoep met palen.

- *Zusterstraat 5; 18de eeuw.*
  Huis met gepleisterde halsgevel.

Zusterstraat 7; c. 1850.
Huis met eenvoudige lijstgevel en schuiframen.

Zusterstraat 9; c. 1850.
Huis met eenvoudige lijstgevel en schuiframen.

- *Zusterstraat 19; 1889; Spaarbank.*
  Gebouw onder wolfsdak, waarin twee ronde vensters, ontworpen door de architect J. de Bie. Gevel ter breedte van vijf vensterassen met hardstenen plint, hoekpilasters, -blokken en twee pinakels. Middenrisaliet voorzien van torentje onder wolfsdak, waarin dakvenster met segmentvormige bekroning, klauwstukken en pilasters. Aan weerszijden van de ingang stenen met ANNO en 1889, boven de ingang steen met aanduiding van de oorspronkelijke bestemming: SPAARBANK.

- *Zusterstraat 30-32; 16de eeuw.*
  Pakhuis onder schilddak, waarin drie dakkapellen met luiken. In de gevel getoogde poort en in de verdieping drie getoogde vensters en twee getoogde met houten luiken afgesloten openingen. Het gebouw maakte vroeger deel uit van het complex van het St.-Agnietenklooster. De tot het pand behorende gevel Boerenstraat 11 dateert uit de 19de eeuw.

VERKLARENDE WOORDENLIJST

acroterium: gevelhoekversiering aan Griekse tempels.

afwolven: afschuinen van een gedeelte van een dak aan de korte zijde.

arcade: booggewelf; reeks bogen die op zuilen rusten

architraaf: onderste horizontale geleding van een klassiek hoofdgestel, onmiddellijk rustend op de zuilen of op de muur van een bouwwerk.

baard: houten plank tegen het inwateren aan de voorzijde van een molen onder de molenkap, waarop dikwijls de naam en het stichtingsjaar van de molen staan vermeld.

baldakijn: stenen overhuiving boven een beeld.

baluster: een door een verzwaring en versmalling tot vaasvorm gedraaide spijl in leuning, hek e.d.

band: bandvormige strook van steen ter versiering van een gevel.

banderol: strook met opschrift op bouwwerken uit de tijd der renaissance.

basiliek: kerk waarvan de hoofdbeuk met de vensters boven de zijbeuken uitrijst.

bastion: uitspringend vijfhoekig verdedigingswerk in een vestingwerk voor een betere flankdekking.

-eer: gemetselde dam in een vestinggracht ter kering van het buitenwater.

erm: strook aan de buitenvoet van een vestingwal.

bolwerk: uitspringend vijfhoekig verdedigingswerk in een vestingwerk voor een betere flankdekking

borstwering: verhoging op een muur of wal ter bescherming van de verdediger en zijn geschut.

bovenlicht: lichtopening waardoor een hoog zijlicht invalt.

buste: borstbeeld.

caponnière: overdekte gang van waaruit flankerend vuur kan worden gegeven.

cartouche: schild van rechthoekige of gebogen vorm in lijst van rolwerk.

chronogram: jaartalvers.

console: uitspringende draagsteen of houten draagblok.

contourbanden: strook van steen langs de omtrek.

contrescarp: van de vesting afgekeerde grachtboord; dekkingswal rondom een vestingwerk.

coupure: open doorgang in een vestingwal.

courtine: wal tussen twee bastions.

draperie: in wijde plooien geschikte doekversiering van steen.

duiker: waterdoorgang onder de wal.

enveloppe: dekkingswal rondom een vestingwerk.

face: naar buiten gerichte lange zijde van een bastion.

festoen: gebogen opgehangen slinger van bloemen en/of vruchten.

fioel: torenspitsvormige bekroning.

flank: deel van een bastion tussen face en courtine van waaruit de courtine en de face van het naastgelegen bastion kunnen worden bestreken.

fries: ruimte tussen architraaf en kroonlijst; geschilderde of gebeeldhouwde strook aan een gevel.

fronton: driehoekige of segmentvormige bekroning van een gevel.

galerij: open hal.

glacis: gelcidelijk naar het veld aflopende verdedigingswal.

hallekerk: kerk met beuken van gelijke hoogte.

halsgevel: gevel die naar de kop hol gebogen oploopt.

harnas: het geheel van stijlen en tracering in een (gotisch) venster.

herme: pilaster, waarvan het bovendeel bestaat uit een borstbeeld, dat overgaat in het benedenwaarts versmallend lichaam van de pilaster.

hoekblok: stenen blok als versterking op de hoek van een gebouw aangebracht.

hoofdgestel: horizontaal bovendeel van de opstand ener orde in de klassieke bouwstijlen, rustend op zuilen en bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst.

hoofdwal: doorlopende wal van een vestingwerk.

kalf: bovendorpel van een deurkozijn tussen deuropening en haar bovenlicht; dwarsbalk in een kruiskozijn.

kapiteel: meer of minder rijk gebeeldhouwd bovenste deel van een zuil.

kat: verhoging achter of op de wal van waaraf een ruimer uitzicht over het terrein voor de vesting wordt verkregen.

kazemat: bomvrije ruimte waaruit verdedigend vuur kan worden gegeven.

keel: achterzijde van een vestingwerk; open ruimte van een bastion, waardoor gemeenschap met het overige deel van de vesting mogelijk is.

klauwstuk: zijstuk ter weerszijden tegen de trappen of de hals van een topgevel.

klokgevel: gevel die naar de top hol en bol oploopt in de vorm van een luidklok.

kolonet: kleine kolom of zuil, in het bijzonder gebezigd voor optisch of constructief dragende geledingen.

korfboog: boog in de vorm van een halve ellips op horizontale middellijn.

kraagsteen: vooruitspringende steen, die een andere bouwgeleding, een beeld of ornament draagt.

kroonlijst: afdekkende lijst op een gevel; bovenste bekronende lijst van een klassiek hoofdgestel.

kruiskozijn: vensterkozijn met verticale middenpost, ongeveer ter halver hoogte gekruist door een kalf.

kruitmagazijn: opslagplaats voor ontplofbare stoffen.

lat: horizontale balk van hout of steen als overspanning van deur, venster of andere openingen in een gevel.

lijstgevel: gevel die met een kroonlijst over de gehele breedte is afgedekt.

medaillon: ovaal of rond vlak in omlijsting.

metope: reliefversiering in Dorische friezen.

monnik: stenen hindernis op een vestingbeer.

monogram: dooreen gevlochten beginletters van een naam

muuranker: constructiedeel van ijzer tot verbinding tussen muren en balklaag.

ontlastingsboog: gebogen constructie om een last boven een doorgang of opening op te vangen.

overkragen: uitsteken.

parterre: benedenverdieping.

peerkraalprofiel: peervormige in- en uitgezwenkt profiel.

pilaster: rechthoekige, niet vrijstaande pilaar die uitspringt ten opzichte van de muur waartegen hij is aangebracht.

pinakel: torenspitsvormige bekroning.

plint: vlakke lijst aan de onderzijde van een gevel.

polychroom: veelkleurig.

poterne: overdekte doorgang door de hoofdwal.

pui: ondergevel.

puibalk: balk boven de licht- en deuropeningen van de onderpui in een gevel.

puntgevel: gevel eindigend in een punt.

putto: naakt kinderfiguurtje als ornament.

pijler: verticale drager van een vierkante, rechthoekige, kruisvormige of meer samengestelde horizontale doorsnede.

ravelijn: in de vestinggracht liggend werk ter bescherming van een vestingfront.

risaliet: over de volle hoogte uitspringend gedeelte van een gevel.

roedenverdeling: onderverdeling van een venster in ruitjes.

rolwerk: ornament van als uit perkament of leder gesneden en aan de uiteinden voluutvormige omkrullende banden.

rozet: op een roos gelijkend, concentrisch ornament op een muur.

saillant: hoek tussen twee facen.

schans: zelfstandig aarden werk van uiteenlopende vorm.

schilddak: dak van vier schuine vlakken.

schildhouder: afbeelding van mens of dier ter weerszijden van een wapenschild.

segment: gedeelte van een cirkel.

sleutelstuk: stuk hout onder tegen een moerbint.

sluitsteen: wig- of kegelvormige steen in de kruin van een boog of in het snijpunt van een gewelf.

spiegel: op kroonlijst aangebrachte figuren als versiering.

stellingmolen: molen met een omloop of zwichtstelling om de kap met de wieken te kunnen kruien.

steunbeer: uitspringend pijlervormig metselwerk van een muurvlak tot steun tegen de druk van een gewelf.

stoeppaal: stenen paal op stoep waaraan hek of ketting.

talud: helling van een wal.

tombe: praafgraf.

toog: boog van een gewelf; draagbalk.

tracering: patroon van natuur- of bakstenen vulling in de kop van gotische vensters of nissen.

trapgevel: gevel waarvan de top trapsgewijs gebroken toeloopt.

traverse: loodrecht op de hoofdwal staande wal tot dekking tegen zijwaarts invallende schoten.

triglief: driegleuf, steen met twee gleuven en afgeschuinde kanten in een fries.

tuitgevel: gevel die naar de top schuin en recht oploopt.

vensteras: denkbeeldige verticale lijn door het midden van de boven elkaar gelegen vensters in een gevel.

vensterdorpel: horizontale lijst onder een venster.

vestinggracht: gegraven waterloop buiten de hoofdwal.

vlechting: in verband aangebrachte stenen,loodrecht op de schuine zijde van een tuitgevel.

vleugelstuk: zijstuk ter weerszijden van een dakvenster.

voluut: krul- en spiraalvormige versiering aan het kapiteel van een zuil en aan een console.

vulling: ruimte binnen een ontlastingsboog boven een venster.

walgang: plaats achter de borstwering waar men zich gedekt kan bewegen.

waterlijst: iets uit de gevel stekende, veelal geprofileerde horizontale richel teneinde het hemelwater zoveel mogelijk van het gevelvlak af te voeren.

Waterstaatskerk: kerk gebouwd in het tweede kwart van de 19de eeuw, toen de kerkelijke architectuur onder toezicht stond van het departement van Binnenlandse Zaken, Openbare Werken en Waterstaat.

wipwatermolen: watermolen bestaande uit een draaibaar houten huis, waaraan de wieken en waarin de molenas en de kamwielen voor aandrijving van een schoepenrad, geplaatst op een piramidevormige werkruimte of woning.

wolfsdak: dak met vier, van de buitenmuren binnenwaarts hellend opgaande zijvlakken.

zadeldak: dak bestaande uit twee schilden, die in de nok tegen elkaar sluiten tussen twee topgevels.

zuil: slanke, ronde drager, doorgaans bestaande uit basement, cylinder- of kegelvormige schacht en kapiteel.

COLOPHON

uigave : sectie Historie
Culturele Raad van Gorinchem
tekst : A.J. Busch
foto's : Gemeentelijke Archiefdienst
H. v. Hoogdalem
G. Waltheer (omslag)
druk : drukkerij De Groot, Goudriaan